

ધોરણ- 10

સંસ્કૃત

20. તથૈવ તિષ્ઠતિ

તેમ જ રહે છે....

અનુવાદ સાથે સ્વાધ્યાય સોલ્યુશન

જેમ પ્રત્યેક ફળનો પોતાનો આગવો રસ હોય છે તેમ સંસ્કૃતના પ્રત્યેક કવિએ રચેલા દરેક પદ્યમાં પોતાનો આગવો રસ હોય છે. છતાં આપણી વ્યક્તિગત રુચિને કારણે અમુક ફળને વધારે પસંદ કરીએ છીએ. આ વ્યવહાર જેમ કોઈ ફળના મહત્વને હાનિ પહોંચાડતો નથી, તેમ મહાકવિઓનાં અમુક જ પદ્યો તરફ પસંદગી ઉતારીને તેમનો રસાસ્વાદ કરાવવાનો પ્રસ્તુત પાઠમાં કરવામાં આવેલો વ્યવહાર આ કવિઓનાં અન્ય પદ્યોનું મહત્વ કોઈ રીતે ઓછું કરતો નથી.

આ પૃષ્ઠભૂમિને ધ્યાનમાં રાખીને અહીં જુદા જુદા કાળખંડમાં થઈ ગયેલા અને નાટક, મહાકાવ્ય, કથા, આખ્યાયિકા જેવા વિવિધ સાહિત્યપ્રકારની કાવ્યરચના કરીને સાહિત્યજગતમાં અમર થઈ ગયેલા છ મહાકવિઓની એક એક રચના પસંદ કરીને અહીં પ્રસ્તુત કરવામાં આવી છે.

પહેલો શ્લોક મહાકવિ ભાસના એકાંકી કર્ણભાર માંથી લેવામાં આવ્યો છે. તેમાં દાન અને હોમનો મહિમા દર્શાવ્યો છે. બીજો શ્લોક મહાકવિ કાલિદાસના માલવિકાગ્નિમિત્રમાંથી છે જેમાં

બીજાથી દોરવાયા વગર મનુષ્ય પોતે પોતાની બુદ્ધિથી સારા-નરસાનો વિચાર કરીને કોઈ નિશ્ચય કરવાનું જણાવ્યું છે. ભવભૂતિના ઉત્તરરામચરિત માંથી લીધેલા ત્રીજા શ્લોકમાં મહાપુરુષોના મનની જે રીતે લાક્ષણિકતા વર્ણવેલી છે તે દર્શાવે છે કે દરેક મહાપુરુષનું મન વજથી પણ કઠોર અને પુષ્પથી પણ કોમળ હોય છે. ચોથો શ્લોક ગદ્યકાર બાણભટ્ટની રચના તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામેલો છે. તેમાં દુષ્ટ માણસના સ્વભાવની હકીકત વર્ણવેલી છે. પાંચમો શ્લોક નાટ્યકાર શૂદ્રકના મુચ્છકટિક માંથી પસંદ કરેલો છે. તેમાં દરિદ્ર માણસના દિલનું દયામણું દુઃખ આલેખાયું છે. છેલ્લો શ્લોક રવિગુપ્ત નામના કવિની રચના છે જેમાં સજ્જનની પ્રશંસા કરવામાં આવી છે. આ વર્ણનમાં સૂચિત થયેલી હકીકતો આજે પણ એટલી જ પ્રસ્તુત છે. તે મનુષ્ય જીવનનો ભાગ બનવી જોઈએ, તો જ કાવ્યનું શિક્ષણ સફળ બની શકે.

શિક્ષા ક્ષયં ગચ્છતિ કાલપર્યયાત્

સુબદ્ધમૂલાઃ નિપતન્તિ પાદપાઃ।

જલં જલસ્થાનગતં ચ શુષ્યતિ

હુતં ચ દત્તં ચ તથૈવ તિષ્ઠતિ ॥ 1 ॥ ભાસસ્ય॥

અનુવાદ : વખત વીતતાં કેળવણી નાશ પામે છે ;

ખુબ મજબુત મૂળવાળાં વૃક્ષો પડી જાય છે;

જળાશયમાં રહેલું પાણી સુકાઈ જાય છે;

(પરંતુ) હોમેલું અને આપેલું એમનું એમ રહે છે,

પુરાણમિત્યેવ ન સાધુ સર્વ

ન ચાપિ કાવ્યં નવમિત્યવદ્યમ્।

સન્તઃ પરીક્ષ્યાન્યતરદ્ ભજન્તે

મૂઢઃ પરપ્રત્યયનેયબુદ્ધિઃ ॥2॥ - કાલિદાસસ્ય॥

અનુવાદ : પ્રાચીન (જૂનું) છે એટલે જ બધું સારું નથી હોતું.

કાવ્ય પણ નવું છે એટલે ટીકા ન કરી શકાય તેવું નથી હોતું.

સપુરુષો (વિદ્વાનો) પરખીને બેમાંથી એકને સેવે છે. મૂર્ખ વ્યક્તિ

પારકાના વિશ્વાસથી દોરવાયેલી બુદ્ધિવાળો હોય છે.

વજ્રાદપિ કઠોરાણિ મૃદૂનિ કુસુમાદપિ।

લોકોત્તરાણાં ચેતાંસિ કો નુ વિજ્ઞાતુમર્હતિ ॥૩॥ ભવભૂતેઃ॥

અનુવાદઃ સામાન્ય લોકોથી ચડિયાતી કોટિના માણસોનાં વજ્ર કરતાં પણ કઠોર અને ફૂલ કરતાંય કોમળ એવાં મનને ખરેખર કોણ જાણવા સમર્થ છે?

અન્યસ્માલ્લબ્ધપદો નીચઃ પ્રાયેણ દુઃસહો ભવતિ ।

રવિરપિ ન દહતિ તાદૃગ્ યાદૃગ્ દહતિ વાલુકાનિકરઃ ॥૪॥ બાણસ્ય॥

અનુવાદઃ બીજી વ્યક્તિ પાસેથી ઊંચું પદ મેળવનાર નીચા માણસ મોટે ભાગે અસહ્ય બની જાય છે. સૂર્ય પણ તેટલો બાળતો નથી જેટલો રેતીનો ઢગલો બાળે છે!

सुखं हि दुःखान्यनुभूय शोभते
घनान्धकारेष्विव दीपदर्शनम्।
सुखात्तु यो याति नरो दरिद्रतां
धृतः शरीरेण मृतः स जीवति ॥५॥ शूद्रकस्य॥

अनुवाद: सुખ ખરેખર દુઃખોને અનુભવીને શોભે છે; જેમ ગાઢ
અંધકારમાં દીવાનું દર્શન હોય છે, સુખમાંથી જે માણસ ગરીબાઈમાં આવી
પડે છે તે શરીર ધારણ કરેલો હોવા છતાં મરેલાની માફક જીવે છે !

સુજનો ન યાતિ વૈરં પરહિતનિરતો વિનાશકાલેઽપિ।

છેદેઽપિ ચન્દનતરુઃ સુરભયતિ મુખં કુઠારસ્ય ॥6॥ - રવિગુપ્તસ્ય॥

અનુવાદ: પારકાના હિતમાં રચ્યોપચ્યો રહેલો સપુરુષ વિનાશના
સમયમાં પણ વેર (શત્રુતા) દાખવતો નથી. ચંદનનું વૃક્ષ કાપવામાં આવે
તોપણ કુહાડીના અગ્ર ભાગને સુવાસિત કરે છે !

स्वाध्याय

प्र. 1. अधोदत्तेभ्यः विकल्पेभ्यः समुचितम् उत्तरं चिनुत -

(1) शिक्षा कस्मात् कारणात् क्षयं गच्छति?

- A. अवस्थापर्ययात्   B. कालपर्ययात्   C. बुद्धिपर्ययात्   D. गुरुपर्ययात्

(2) सन्तः किं कृत्वा अन्यतरत् भजन्ते?

- A. परीक्ष्य   B. दृष्ट्वा   C. अनुभूय   D. विचार्य

(3) कीदृशः नीचः प्रायेण दुःसहो भवति?

- A. लब्धपदः   B. लब्धधनः   C. लब्धयशः   D. लब्धविद्यः

(4) दुःखानि अनुभूय किं शोभते?

- A. धर्मः   B. धनम्   C. विद्या   D. सुखम्

(5) सुजनो न याति वैरं ..... विनाशकाले अपि।

- A. परहितनिरतः   B. परकर्मनिरतः   C. परधर्मनिरतः   D. परहानिनिरतः

प्र. 2. एकवाक्येन संस्कृतभाषायाम् उत्तरत

(1) सुबद्धमूलाः पादपाः कस्मात् कारणात् निपतन्ति ?

उत्तरम् – सुबद्धमूलाः पादपाः कालपर्ययात् निपतन्ति।

(2) मूढः जनः कीदृशः भवति?

उत्तरम् – मूढः जनः परप्रत्ययनेयबुद्धिः भवति।

(3) लोकोत्तराणां चेतांसि कस्मादपि मृदूनि भवन्ति?

उत्तरम् - लोकोत्तराणां चेतांसि कुसुमात् अपि मृदूनि भवन्ति।

(4) सुखं कदा शोभते?

उत्तरम् – सुखं दुःखानि अनुभूय शोभते।

प्र. 3. सन्धिविच्छेदं कुरुत

- (1) नवमित्यवद्यम् = नवम् + इति + अवद्यम्
- (2) कुसुमादपि = कुसुमात् + अपि
- (3) अन्यस्माल्लब्धपदो नीचः = अन्यस्मात् + लब्धपदः + नीचः
- (4) यो याति = यः + याति
- (5) विनाशकालेऽपि = विनाशकाले + अपि

प्र. 4. समासप्रकारं लिखत-

- (1) सुबद्धमूलः - बहुव्रीहि समासः
- (2) लोकोत्तराणाम् - पञ्चमी तत्पुरुष समासः
- (3) लब्धपदः - बहुव्रीहि समासः
- (4) वालुकानिकरः - षष्ठी तत्पुरुष समासः
- (5) परहितनिरतः- चतुर्थी अथवा सप्तमी तत्पुरुष समासः

પ્ર. 5. રિક્તસ્થાને વિશેષ્યાનુસાર યોગ્ય કોષ્ઠગતં વિશેષણપદ લિખત-

- (1) .....**સુબદ્ધમૂલા:**..... પાદપા: નિપતન્તિ (સુબદ્ધમૂલ)
- (2) .....**નવમ્**..... કાવ્યમ્ અવદ્યં ભવતિ ઇતિ ન। (નવ)
- (3) લોકોત્તરાણાં ચેતાંસિ વ્રજાદપિ .....**કઠોરાણિ**..... ભવન્તિ । (કઠોર)
- (4) નીચ: પ્રાયેણ .....**દુઃસહ:**..... ભવતિ। (દુઃસહ)
- (5) .....**પરહિતનિરત:**..... સુજન: વિનાશકાલેડપિ વૈરં ન યાતિ। (પરહિતનિરત)

પ્ર . 6. ગુર્જરભાષાયાં સંક્ષિપ્તા ટિપ્પણીં લિખત -

(1) મૂઠ અને સજ્જનનો ભેદ

ઉત્તર : મૂઠ માણસ પારકાની બુદ્ધિથી દોરવાઈ જાય છે; તેની પાસે પોતાની સ્વતંત્ર બુદ્ધિ નથી હોતી. સજ્જન પરખીને જ બેમાંથી એકને સેવે છે. તેમની બુદ્ધિ સ્વતંત્ર વિચારસરણી ધરાવે છે.

(2) નીચ માણસની માનસિકતા

ઉત્તર : નીચ માણસ અત્યંત હીન કોટિની માનસિકતા ધરાવે છે. તે બીજા પાસેથી ઊંચું પદ મેળવ્યા પછી વધુ કઠોર બની જાય છે.

(3) સુજનની સુજનતાનું સ્વરૂપ

ઉત્તર : સત્પરુષ હંમેશાં બીજાના હિતમાં રચ્યોપચ્યો રહે છે. વિનાશના સમયમાં પણ તે અન્યનું હિત કરે છે. તે ચંદનના વૃક્ષ જેવો હોય છે. ચંદનનું વૃક્ષ પોતાને કાપનાર કુહાડીના અગ્ર ભાગને સુગંધીદાર બનાવે છે.

પ્ર. 7. અર્થવિસ્તારં કુરુત-

(1) શિક્ષા ક્ષયં ગચ્છતિ કાલપર્યયાત્

સુબદ્ધમૂલાઃ નિપતન્તિ પાદપાઃ।

જલં જલસ્થાનગતં ચ શુષ્યતિ

હુતં ચ દત્તં ચ તથૈવ તિષ્ઠતિ॥

અનુવાદ : વખત વીતતાં કેળવણી નાશ પામે છે; ખૂબ મજબૂત મૂળવાળાં વૃક્ષો પડી જાય છે; જળાશયમાં રહેલું પાણી સુકાઈ જાય છે; (પરંતુ) હોમેલું અને આપેલું એમનું એમ રહે છે.

અર્થવિસ્તાર : અહીં મહાકવિ ભાસે દાન અને યજ્ઞનો મહિમા સમજાવ્યો છે. ભાસરચિત કર્ણભારમ્ એકાંકી દાનવીર કર્ણની કથા પર આધારિત છે. કર્ણ સૂર્યનો પુત્ર અને પરશુરામનો શિષ્ય હતો. તે મહાન ધનુર્ધર હોવાની સાથે સાથે દાનવીર પણ હતો. સૂર્યોદય સમયે જે કોઈપણ વ્યક્તિ તેની પાસે જે કાંઈ પણ યાચના કરતો તેને તે

આપવું એવો તેનો નિયમ હતો. આવા કર્ણને પોતાના જીવનની રક્ષારૂપ કવચ અને કુંડળ જન્મજાત મળ્યાં હતાં. જો તેનાં કવચકુંડળ લઈ લેવામાં આવે, તો તેને પરાજિત કરવાનું સહેલું થઈ જાય. ઇન્દ્ર પોતાના પુત્ર અર્જુનનો વિજય થાય તેમ ઇચ્છતો હતો. આથી તે બ્રાહ્મણવેશે કર્ણની પાસે આવ્યો અને કર્ણનાં કવચ કુંડળની યાચના કરી. કર્ણે પ્રસન્ન ભાવે ઇન્દ્રને પોતાનાં કવચકુંડળ શરીર પરથી ઉતરડીને આપી દીધાં. તે વખતે કર્ણને તે ન આપવાનું કહેનાર મિત્ર અને સારથિ એવા શલ્યરાજને કર્ણ ઉપર્યુક્ત વચનો કહે છે. મનુષ્ય જે સત્કાર્યો કર્યા હોય તથા અન્ય જરૂરિયાતમંદ લોકોને દાન આપીને તેમની મદદ કરી હોય તે ક્યારેય મિથ્યા થતું નથી. તે હંમેશાં ચિરંજીવ રહે છે. સાચો વીર અને સર્જન તો એ જ છે કે જે પોતાની પાસે રહેલી વસ્તુઓનું ઉદારતાથી દાન કરી શકે છે. સ્વાધ્યાય કરવામાં ન આવતાં જ્ઞાન કે વિદ્યા નાશ પામે છે. વાવાઝોડાં કે વરસાદને કારણે મજબૂત મૂળવાળાં વૃક્ષો પણ પડી જાય છે. અતિશય ગરમીથી જળાશયોનાં જળ પણ સુકાઈ જાય છે. જ્યારે યજ્ઞમાં હોમેલું હવિષાન્ન અને દાનમાં આપેલું આ બંને તેમના તેમજ સ્થિર રહે છે. સૂર્ય, ચંદ્ર, હિમાલય અને સાગરની માફક દાનેશ્વરી વ્યક્તિનો

યશ કાયમ રહે છે. દાનવીરનું સ્થાન મેઘની માફક ઊંચું હોય છે અને સંગ્રહ કરનારનું સ્થાન સાગરની માફક નીચું હોય છે. દાનનો મહિમા અનંત અને અપાર છે. સત્કર્મો કરવાથી અને દાન આપવાથી કીર્તિ અનંત કાળપર્યંત ટકી રહે છે. અહીં કર્ણની ઉત્કૃષ્ટ દાનશીલતા, સંસ્કારિતા તેમજ યજ્ઞ અને દાનમાં તેની અપ્રતિમ શ્રદ્ધાનાં દર્શન થાય છે.

(2) વ્રજાદપિ કઠોરાણિ મૃદૂનિ કુસુમાદપિ ।

લોકોત્તરાણાં ચેતાંસિ કો નુ વિજ્ઞાતુમર્હતિ।।

અનુવાદ : સામાન્ય લોકોથી ચડિયાતી કોટિના માણસોનાં વજ્ર કરતાં પણ કઠોર અને ફૂલ કરતાંય કોમળ એવાં મનને ખરેખર કોણ જાણવા સમર્થ છે?

અર્થવિસ્તાર : પ્રસ્તુત પંક્તિઓમાં કવિ મહાપુરુષોના સ્વભાવની પ્રશંસા કરે છે. મહાપુરુષોનાં મન કોમળતા અને કઠોરતા એમ બંને ગુણો ધરાવે છે. જ્યાં સિદ્ધાંતપાલનનો પ્રશ્ન હોય કે દેશહિત અથવા ન્યાયનો મુદ્દો હોય ત્યાં તેઓ મક્કમ રહે છે. ગમે તેવા ભારે દબાણ કે વિરોધને તેઓ વશ થતા નથી. ત્યારે તેમનું મન વજ્ર જેવું કઠોર બની જાય છે! પરંતુ સામાન્ય સ્થિતિમાં

તેમનો સ્વભાવ એકદમ દયાળુ, ફૂલ જેવો કોમળ અને પ્રેમાળ હોય છે. બીજાનાં કષ્ટો કે મુસીબતો જોઈ તેઓ દ્રવિત થઈ જાય છે. અમેરિકન રાષ્ટ્રપતિ અબ્રાહમ લિંકન પોતાની સંવેદનશીલતા માટે પ્રસિદ્ધ હતા. પોતે ગરીબીમાં મોટા થયા હતા, તેથી સમાજના દલિત-પીડિત વર્ગ પ્રત્યે તેમને ભારે સહાનુભૂતિ હતી. એ જ લિંકને ‘દાસત્વનો અંત’ના પ્રશ્ન ગૃહયુદ્ધ ઘોષિત કરવામાં પાછી પાની કરી નહોતી.

એ જ રીતે ભારતના લોહપુરુષ સરદાર પટેલ અદાલતમાં એક તેવા લડી રહ્યા હતા, તે વખતે તેમને તેમના ઘરેથી એક દુઃખદ સંદેશાવાળી ચિઠ્ઠી મળી. પરંતુ એ ચિઠ્ઠી વાંચ્યા પછી પણ તેઓ અડગ રહ્યા અને પોતાનું અદાલતી કામ શાંતિપૂર્વક પૂરું કર્યું. તે ચિઠ્ઠીમાં તેમની પત્નીના મૃત્યુના સમાચાર હતા. આમ, મહાપુરુષો પરિસ્થિતિ મુજબ વજથીય કઠોર અને ફૂલ કરતાં પણ કોમળ બની શકે છે. રાષ્ટ્રપિતા ગાંધીજી પણ એવા જ મહાપુરુષ હતા. હિંદુસ્તાનના સ્વાતંત્ર્યની લડતમાં તેમના કોમળ હૃદયની કઠોરતા છતી થતી હતી.

ખરેખર મહાપુરુષોના મન-હૃદયની આ અસાધારણ વિશેષતા ભગવાન બુદ્ધ, મહાવીર સ્વામી, ઈશુ ખ્રિસ્ત, લાલબહાદુર શાસ્ત્રી વગેરે સૌનાં જીવનમાં દષ્ટિગોચર થાય છે.

(3) सुखं हि दुःखान्युभूय शोभते

घनान्धकारेष्विव दीपदर्शनम्।

सुखात्तु यो याति नरो दरिद्रतां

धृतः शरीरेण मृतः स जीवति॥

અનુવાદ : સુખ ખરેખર દુઃખો અનુભવીને શોભે છે; જેમ ગાઢ અંધકારમાં દીવાનું દર્શન હોય છે. સુખમાંથી જે માણસ ગરીબાઈમાં આવી પડે છે તે શરીર ધારણ કરેલો હોવા છતાં મરેલાની માફક જીવે છે !

અર્થવિસ્તાર : આ શ્લોકમાં કવિ કહે છે કે સુખ તો દુઃખો અનુભવવાથી જ શોભે છે, જેમ ઘેરા અંધકારમાં દીવો સુંદર લાગે છે દુઃખના વાતાવરણમાં એકાએક સુખની ઝાંખી થઈ જાય તો તે સારું લાગે છે. સુખો ભોગવનાર વ્યક્તિ એકાએક દરિદ્રાવસ્થામાં આવી પડે ત્યારે તે પરિસ્થિતિ તેને માટે અત્યંત અસહ્ય થઈ જાય છે. તે શરીર ધારણ કરેલો હોય તો પણ તેનું જીવન મૃતાવસ્થા જેવું હોય છે. નિર્ધનની સમાજમાં કોઈ કિંમત હોતી નથી,

જો આવી વ્યક્તિ જન્મજાત દરિદ્ર હોય તો કદાચિત્ તેને ખૂબ વ્યથાનો અનુભવ ન થાય. પરંતુ જે વ્યક્તિ અત્યંત સુખ-સમૃદ્ધિમાં ઉછરી હોય, પોતાના પૂર્વજીવનમાં અઢળક સમૃદ્ધિ, સુખ અને ભોગ ભોગવ્યાં હોય તે જ્યારે કાળનું ચક્ર ફરે અને ધંધામાં નુકસાન કે કુદરતી આપત્તિને લીધે જો દરિદ્રાવસ્થામાં આવી પડે તો તેનું જીવન અતિ દુષ્કર બની જાય છે.

મહાકવિ શૂદ્રકવિરચિત રૂપક ‘મુચ્છકટિકમ્’ નો દરિદ્રવેપારી ચારુદત્ત અહીં પોતાની નિર્ધનાવસ્થાને વર્ણવે છે. તેનાં મતે ગરીબ વ્યક્તિનાં ઉંબરા પર મૂકેલો બલિ પશુ-પક્ષીઓ પણ ખાતાં નથી. મિત્રો, પરિજનો તેને છોડી જાય છે. સગાં-વહાલાં પણ તેનાથી સંબંધો તોડી નાખે છે.

આમ છતાં પણ અસહ્ય દુઃખોને અનુભવ્યા બાદ મળેલું સુખ માનવીનાં મનને શાંતિ આપે છે. તેના જીવનના કષ્ટોમાં થોડી રાહત અને શાંતા પહોંચાડે છે. પરંતુ સમાજમાં માનભેર જીવવા માટે તો કઠિન પરિશ્રમ કરીને ધન કમાવું આવશ્યક બની જાય છે.